न्यायनिर्णय:

folios 1–12 incomplete

Acc. 2157

1

अ॰प्र॰
प्र॰पा॰
२

ॐश्रीगणेशायनमः ॐनमःशिवाय ॐश्रीनाथपादुकाभ्योनमः ग्रन्थस्यास्य समर्थं मर्यादिवरौ ग्रांहेप्रमर्यास
देलक्ष्यंलक्षणभेदनः श्रुतिगतेर्निर्धूतसाध्यार्थकम् आम्नायान्तविभागविचविभवंसर्वान्विकुर्वन्परे सन्न्यज्ञानम
नर्थसार्थविधुरंब्रह्मप्रबध्येमहः १ योलोकेसकलप्रजातिनिगमाः यत्राकरेकान्ततोव्याप्तयेनजगज्जगतिस्तत
नयस्मैनमस्कुर्वते यस्माद्विश्वस्यदृश्यमसमग्रयस्यप्रसादार्थिनोयस्मिन्सर्वंचसास्पतिस्फुरद्दिदंनस्मैनमोविश्ववे
२ योत्रयात्रुग्रतेजोजनयतिसकलानालयंपलभन्तेसर्वेनिर्यातियेनक्रतिपथपथिकाः वांमुदातन्वतेच यस्मैयस्मा
देकस्मात्परिभवद्वि नायस्यसेराचयेनेचि यस्मिन्सुहृन्नास्पुविशद्धिय संश्रयेतंगिरीशम् ३ भिदानमे
नोसिप्रासदानिप्रसूहवर्गप्रभवानितानि राज्ञानमाख्यानपरंपराणमाराद्ध्पासेगिरिज्ञाभिजातम् ४ यो
मध्यासमुनिः पयोनिधिरसौसत्स्रक्तिपंक्तिस्फुरन्मुक्तानामनवद्यहृद्यविपुलप्रद्योतविद्यामणिः दांतिशांतिघृ
तिदयेतिसरित्सामेकान्तविश्रान्तिस्स्वेपात्रः सततंमुनीन्द्रमकरश्रेणिश्रेयः श्रेयसे ५ यन्नाध्याचुजजातजातमे
धरप्रेयामस्फप्रार्थनासार्थ्यावधिय समग्रमरुतः स्वर्गापिनिर्वेदिनः यस्मिन्सूक्तिपयोमृतंमुनिभिः संप्रा
र्थिनः सदौपानस्मैभाषाकृतेनमोस्तुभगवत्पादाभिदाविभ्रते ६ यत्पादाबुजचंचरीकधिषणंनिर्वाणमार्ग
धिगापंक्तिक्रान्तिसर्गेडगेंडरिलावाचयमानामियम् नस्मिन्नित्यमिदश्यामात्तिस्मस्द्वाथोऊरोमेपतः शुद्धो
नेदस्मुनीश्वरायगुरवेतस्मैपरस्मैनमः ७ मातर्नैतोस्मिभवतीमथचार्थयेतोचेतः सरस्वतिपरस्परारचमर्थ
म् शारीरकेमहत्तुग्रहस्सप्रसन्नमेकाग्रमस्तुवचसासहसम्पगर्थे ८ अद्धाअनंतिभ्रमोद्धायापंथ्यार्थमात्तमाव
नाम् श्रीमच्छारीरकेभाष्येकृतिघ्नोत्यापनिर्णयम् ९ नित्याध्ययनविधुपात्ताधितवेदान्तवचोभिराणाततः
प्रतिपन्नेषणास्त्रारम्भोपयिकमनुबंधजातंन्यायेनानिर्णीतंभगवान्बादरायणः स्त्रिलवानथातोब्रह्मजिज्ञासेति

राम॰
१

ब्रा॰ सू॰ दृष्टयोः रीवब्रह्मणोरैक्यायोगात्तद्भावे च वेद्याभावे वेद्याभावे च फलाभावात्संभाव्या च मीमांसा वेदार्थ
सू॰ पा॰ मात्रेणापद्येत ब्रह्मजिज्ञासार्थं स्यात् फलेच्छावतोऽधिकारित्वापत्तेश्च ज्ञानात् ब्रह्मणश्च प्रसिद्धत्वे विषयप्रयो
१ जनयोरनुपपत्तेश्च प्रसिद्धत्वे सर्वेषु प्रयोजनयोरसिद्धेर्लक्षणस्य च निःसामान्यविशेषणात्संभावितविषयादि
कं सिद्धमनारभ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षः सात्मादेर्व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वेऽपि तात्विकप्रमाणासिद्धत्वात्तथा
विधमानजनितबोधबाधाविरोधादुक्तविषयादिप्रतिलंभाच्च मीमांसायाश्च वेदार्थैकदेशधर्ममात्रोपहि
ततयावस्थितया मीमांसयागतार्थतानवकाशात्स्वाध्यायाद्यधिगतमिथ्याभावस्य च वेदस्य ज्ञाननि
वर्तितया नित्यानित्यविवेकादिमतोऽधिकारिणः सुलभत्वात्तद्विशेषणानां च विवेकादीनामतीते वर्तमाने वा जन्म
2 निकृतसुकृतजनितचित्तप्रसादप्रसादितानामनुमानागमाधीनतया संभवत्वात् ब्रह्मणश्च ब्रह्मपदाद
मतात्प्रसिद्धावपि विचारं विना मानादसिद्धेरनन्यलभ्यतया विषयत्वात् तदवगतेश्च फलत्वात्संभावितसिद्ध
भावाच्छास्त्रकापत्तिपाद्यतया संबंधादिसिद्धेरारोपितसामान्यविशेषभावमादाय च तदोपविषयत्वस्य
प्रतिपाद्यत्वादुक्तविषयादिमच्छास्त्रमारभ्यमिति सिद्धान्तः तदिदं हृदि धायवेदान्तमीमांसाशास्त्रव्या
ख्यानलिकाभाष्यगताध्यासकारः शास्त्रारंभार्थमाद्यसूत्रेणार्थतः सूचितं विषयादि विधित्वविरोधिनो ३
वेदस्याध्यासस्य लक्षणसंभावनाप्रमाणैः सिसाधयिषुरादावध्यासस्याक्षेपमाह युष्मदस्मत्प्रत्य
यगोचरयोर्विषयादिनामिथ्यात्वमविरेस्फुटमित्येतेन भाष्येण ग्रन्थार्थाश्च तदाभिनत्तेतरभावानुपपत्तावित्ये २
तेनानुपपत्तिं त्यन्त्वात्मानमनुसंदधानः सांप्रतं मंगलाचरणे विघ्नोपशमनाय प्रसादयति
चैतन्यैकरसमात्मानमखिलमन्त्रोपनिषदां संस्कारजन्यत्वात् तत्त्वमिति निश्चिन्वन् तत्प्रमाणान्यनेकात्मन

तेनप्रमातृत्वादिबंधस्याध्यासत्वेधर्ममीमांसयाब्रह्ममीमांसायागतार्थत्वाभावेनिश्चितेविशिष्टाधिकारिसंभवोविषया
दिसंभवेचेतिवर्णकार्था:सूचिता: तथाहि सत्यत्वेबंधस्यवह्न्यौष्ण्यवत्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यानुपपत्ते: अन्यस्यचज्ञा
नादनिवृत्तेर्ज्ञानस्यचाज्ञानमात्रविरोधित्वादनर्थज्ञानस्यविरोधित्वाज्ञाननतयाऽध्यस्तज्ञानादेर्निवर्तकत्वाद्विषयप्रयो ग
जनसिद्धिहेतुतयाबंधस्याध्यासतासूचिता एवंसिद्धेवेदांतविचारस्यविशिष्टाधिकारिलाभाभावेनश्रुति
कर्त्तव्यतोक्तेरयोगात्तदर्थंविशिष्टाधिकारिसंभवस्सूचित: तमर्थंदृढयबंधस्यान्यदीयज्ञानादनिवृ
त्तेस्तदर्थंज्ञानमपितमर्थंविषयमेवेत्यर्थात्तदैक्यंविषय:सूचित: समस्तदोषरहितब्रह्मतत्त्वज्ञानायविचा
रविधानात् तस्माच्चज्ञानान्मुक्ति:सूचिता ब्रह्मज्ञानायचविचारविधानात्ब्रह्मण:शक्यप्रतिपाद्यत
यावेदांतै:संबंधोऽपिदर्शित: तदेतद्भाष्यकृद्यथाक्रममेवसूत्रादविष्यति: अस्यचाधिकरणस्यशास्त्रस्याद्याधि
करणसंगति:तत्राधिकरणसंगतेस्तुतत्रैवानेनेतिनापेक्ष्यते विचारविधायकत्वेनविषयाद्यर्थकश्रुति
भिरस्योत्थापकत्वादस्यापिआक्षेपकत्वेनश्रुतिसंगति: इहचधर्मजिज्ञासासूत्रवदुपोद्घाततयाचिंताप्रकृतासि
द्धांशोपोद्घातश्चवक्ष्यमाणतद्विचारोपेतशास्त्रसंबंधेन विचारारंभोपयोगिनामधिकार्यादिसिद्धीनां
स्वार्थसमन्वयोक्तेश्चविशेषत्व:समन्वयाध्यायसंगति: स्पष्टब्रह्मलिंगानांविषयाद्यर्थकवाक्यानांस्वार्थ
समन्वयोक्ताविशेषतोऽस्यादिपादेनसंबंध: एवंपदेविचारानारंभात्तदधीनज्ञानाभावादुपायांतरसाध्या
मुक्ति: विहितेचतदारंभसंभवात्तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैवमुक्ति:सिध्यतीतिफलभेद: तदेवंसमर्थितविधि
वदेतत्सूत्रमेवशास्त्रतदारंभकार्यतापरं तत्रवेदांतमीमांसाशास्त्रविषयप्रयोजनारंभमारभ्यचेतिविष
याद्यसंभवसंभवात्ममीमांसायाअप्रामाणिकत्वेनप्रमातृत्वादिबंधस्यसत्यतयातत्त्वज्ञानानपाद्यत्वात्तदहा

आ॰ प्र॰ विधिविरोधाभावोऽन्यत्रैकात्म्ये भिन्नत्वमिति नित्यर्थः ऐक्यासंस्काराद्दध्यासेऽपि तादात्म्यसंस्कारादि
प्र॰ पा॰ देहात्मेति वक्तव्यमाह: स्यादेतत्स्यात्तत्त्वस्यापि तत्वमिति पूर्वकत्वात्स्यात् तत्तादात्म्यापत्तेस्तादात्म्यान
३ त्मनोरुक्तभावाद्भेदि भिन्नत्वेन यालादात्म्याभावे हेतुमाह विषयविषयिणोरिति ऐक्याभावेऽपि तादात्म्यादेता
दात्म्याद्धेतोन कल्प्यनित्यानुभवविषयाणां प्रत्यगर्थो विषयः विषयी तत्प्रत्यगर्थो नित्यानुभवस्तयोस्तादा
त्म्यं वस्तुमिथो विरुद्धयोर्न भिन्नत्वात्तादात्म्याभावान्न तादात्म्यमित्यर्थः । उक्तं हेतुः सिद्धमभेदासंभवे सहष्टा
न्तमाह तमःप्रकाशवदिति न केवलं तयोरभेदः न च तयोर्भावाभावत्वेन तदभावत्वमेषां परिग्रहणत्वादि
नाभावत्वात् नत्वात्मानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयोर्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः । विमतौ नाभिन्नौ तयोः भिन्नौ मिथो
3 विरुद्धत्वान्नमःप्रकाशवदिति विरुद्धफलमाहेतरेतरेति इतरस्येतरभावो नाम इतरत्वमेकस्य इतरस्मिन्न
निरभावस्तादात्म्यं तयोरत्यन्तभिन्नत्वानुपपन्न्यायप्राप्तं यातं संस्कारासिद्धिः ननु आत्मानात्मनोरितरेतरभावा
भावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यजाड्यादीनामितरेतरभावः स्यात् दृश्यते हि पुष्पपुटिकादौ पुष्पाभावेऽपि त
द्धर्मगन्धानुवृत्तिस्तथा चेतरेतरधर्मभिन्नत्वानतत्संस्काराद्ध्यासः सिद्ध्यतीति चेत्राह तद्धर्माणामपी
ति तयोरात्मानात्मनोर्धर्माश्चैतन्यजाड्यादयस्तेषामितरेतरभावः मिथो विरुद्धयोर्धर्मिणोर्धर्माणामित
रेतरभावस्याहेतुत्वात् तेषां धर्मितादात्म्याद्वा न विरोधभावात्सुधर्मिणामितिरेकस्य चतद्धर्माणामगमना ॐ
त् नहि गंधोऽपि विनाद्धर्मिणं पुष्पपुटिकादौ दृश्यते सूक्ष्मेण पाशुष्पेण सहैवापतेभावात् प्रत्यक्षानुगुणत्व ३
भावात् उक्तान्यथिकरणे चैतन्यत्वादिति तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतरेतरस्वाश्रयमित्यर्थः तत्त्वाध्यात्मानात्म
नोरध्यासानात्मकत्वाध्यासस्य तद्धर्माध्यासस्य चासंभवात् मिथ्याशब्दस्य चाह युष्मदस्मदिति इत्याद्येनाभेदप

ध्यासेपितस्यमिथ्यात्वंवक्तव्यतोमन्वानस्तयोरैक्याभावेत्रिविधंविरोधहेतुमाह युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि
ति नचप्रत्ययोत्तरपदस्याश्रुतिस्त्वेप्रत्ययेचोत्तरपदेचपरत्वात्युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वादेवंपरत्वस्याभावा
देशुतविरुद्धत्वात्तस्मात्युष्मदस्मदितिवक्तव्यंनत्वस्मत्प्रत्ययगोचरयोरितिस्यादितियुक्तेत्समाधेत्तत्परत्वात्तस्मादेका
र्थाभिधायित्वेनोक्ताभावात्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्याप्राप्तेनत्वमात्रोरादेशोभवतइतिव्याख्यानात्उक्तवचनस्याधिकारादे
चयुष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वाच्च अस्मत्कर्तृकत्वविरोधात् अस्मदर्थसाक्षित्वानभिवचनीयो
पाधिकेऽहंत्वे नचैवंयुष्माकमित्यादावपिवक्तृवचनमनस्त्वापत्तिःग्रहेतत्तविरोधात्युक्तगुणतयापृथान
थाविग्रहेऽपिनिवारकाभावाच्च अस्मत्प्रत्ययाश्रुतेनाचेतनार्थस्यानात्मनात्मावेत्तनत्वपार्थं इदम
स्मत्प्रत्ययगोचरयोरितिवक्तव्येऽपियुष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थंनहित्वंकारवदिदंकारस्याहंका
रप्रतियोगित्वमस्तियुष्मिमेवयमित्यादिप्रयोगात् नचयूयंवयंवयमेवयूयमितिवदौपचारिकत्वेनैव
तत्राभिमानवत्स्यादेतत्स्वाभावात्तत्त्वात्सुत्यपरादौसुव्यापनिपातात्स्मदर्थस्यचसुव्यक्तात्प्रथमम
स्मद्ग्रहणंकृतंवाधिप्रयुष्मदर्थस्यानात्मत्वानिष्ठप्रयुक्तस्यविरुद्धत्वान्तरधीतापपत्तावान्याये नग्रहणेद्योत
यितुमादौयुष्मद्ग्रहणं ननु युष्मदस्मदितिप्रकाराहेनात्मानात्मनोःस्वभावविरोधःस्यात्तेनयुष्मद्
ग्रहणेनाहंकारादिभिःस्युक्तविन्यस्याद्वैतस्याप्तेनयोरेवप्रत्ययपदेनस्फुरणतयात्वहेतनप्रतीतितोविरोधो
ध्यात्ते नत्रभानात्माद्वयोनिसुव्यक्तत्वात्मनाचप्रतीतिःतत्प्रत्ययस्तयोर्व्यवहारतोविरोधोगोचरशब्दा
र्थः प्र.युष्मदर्थोहिक्रियेत्स्यादितिस्वभावात्मतिरस्काररूपसक्रियत्वादिना अस्मदर्थोविद्यासोप्यहं
कारादिःस्यात्तेनयुष्मदर्थत्वेऽपितुयुष्मद्ग्रहणंयुष्मदस्मदोनेवप्रत्ययात्वेवगोचरो नयोर्व्ह

ब्रा॰ सू॰
भ॰ पा॰
५

सम्भिदेत्यध्यासः ननु नात्मन्यात्मान । सेयमिदं मीमांसमनुभवादीनां तुद्धाद्दावध्यासः स्यात् नभसोऽध्यस्यामे
दानं ग्राहकवितर्द्धं धारोचर्णानाहतोदीर्घतीवेतिध्य निविशेषेऽध्यासदर्शनाद्विपतन्नाह नर्ददंसीमरणं चेति अत्र
भवादीनां वृद्धिर्हस्वमार्थानले गृहथाभावेनाडपचाराङ्कमेत पुक्तो वर्णनामुनिभेदेष्वध्यासोऽज्ञाद्यादिज्ञात
ग्वाचाराम्नायमानाभि शक्तानामनुभवादीनां विरूपाणां ताभेदाभावान्नजाड्ये तुद्धाद्दावध्यासो न स्वत्वादिप
र्थः। अध्यासे नानात्मन्यस्मिन्नन्यरूपतार्थी। समिद्धान्यविद्यमानेनोच्यते अधिष्ठानाध्यासो ज्ञानाध्यासश्च तथा
सर्वोनाम्मितेवक्ते। द्विरध्यासवचने आक्षेपमुपसंहरति भवितुमिति इतियुक्तमिति वक्ते च भवितुमित्यादि
4 पद्मासे भावे नेव सत्ते न मानमिति दर्शयितुमुक्तं । न देवमात्रत्वादिवेधस्य वस्तुनया विषयानुभावात्तदनारम्भ
मितिरूपात्तुमित्यादेश्च विवादिते अध्यासस्यनालिनमयुक्तत्वात्स्भानादेतिविकल्पायाग्रमङ्गीकरोति तथा
पीति द्वितीयेऽस्माह अयमिति मनुष्याहमितिश्रुतीते: स्वरूपापलापो योगादस्यास्तुदेहादिविकल्पास्त्वा
देश्रमान्तराभावान्नदेतुरूपं कारणं कल्प्यमितिभावः। अयं रोद्धमध्यासं द्विधा विभज्य विशेषेणोनिर्दिशति
लोकव्यवहार इति लोकेनेमनुष्योऽहमितिज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासो लोकविषयोऽव्यवहार
ज्ञानार्थोपसर्जनो ज्ञानाध्यासश्चोक्तः। कोऽयमध्यासो यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशंक्य लक्षणमाहान्यो
न्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्येतेन तत्रान्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते शक्तिमायादेवताहंहीत्यपिव्याप्तिः
स्यात्तन्निषिद्धिः न हि अन्योऽन्यस्मिन्निति तत्र देवताहंहीमात्रमारोप्यत इति मात्राहंहिः ब्रह्माहंहीत्यादि ५
तिव्याप्त्याधानत्वेनत्वः स्वचेतनत्वेति लोकवादिहस्थानेन पदयोरन्योन्याधारत्वाद्यध्यासप्रसङ्गात्तुक्तम
न्योन्यात्मकतामिति पटः शुक्तः शुक्लः पट इति भ्रमव्याप्त्यर्थं इतरेतराविवेकेनेतोऽस्य भावेन तोयासह

मित्यभावो हेतुरुक्तः तत्फलमभेदसंस्काराभावेन ग्राह्यार्थः यदात्मनो सुखप्रत्यक्त्वे प्रतीतिरहमहंका
रादिविलक्षणेन स्फुरणांशोमित्यव्यवहार्यत्वं चासंभवं तदनुपपत्तेः अहमिति प्रतीयमानत्वाद्देहंकारवदित्या
शंक्य संस्काराभावफलमध्यासाभाववत्त्वमधिष्ठानस्वरूपमाह अस्मत्प्रत्ययगोचर इति अहं हि विष
यस्य रूपत्वेन तद्वृत्तेर्वा हेतुत्वात् साधनं विकलतादिनीयेन सिद्धिरतोऽनुमानायोगात् आत्मनो मुक्ते प्रत्य
प्रत्यक्त्वादीन्यर्थः यदात्मनो विषयित्वे तज्ज्ञानमनुभवामीति व्यवहारस्तद्वा देहकारवदित्याशंक्याह विषयिणी
ति अनुभवामीति व्यवहारस्तत्तद्वाच्यत्वेन तल्लक्ष्यत्वेन वा नाध्यासिद्धेः नेतराहेतुवैकल्यादतो फक्तं विषयित
मित्यर्थः अहंकारस्य देहं जानामीति विषयित्वे यन्मनुष्योहमित्यभेदाध्यासवद्देहापि स्यादित्याशंक्याहंका
रदेहयोरंशांशिभावत्वादभेदाध्यासेपि चित्वेनात्मत्वेन चाजडः न चात्र प्रतीतिविपरीताध्यासो नेति
शंक्याह चिदात्मकत्वेति दीपादेर्विषयित्वेपि चिदात्मताभावाद्दृष्टान्तरुक्तिः अहमिति प्रत्ययविषयत्वादात्म
वदहंकारस्याप्यसुखप्रत्यक्त्वादितो गादयस्तु पराक्त्वादीत्याशंक्याह प्रत्यगिति अहंकारस्तत्साक्षिणो
हमित्येकरूपप्रत्ययेनाहंकारदेहकारादेः प्रतीतिकप्रत्यक्त्वादिभावेपि पराक्त्वादेव साक्ष्यत्वमित्यर्थः अहं
कारादेर्वैधर्म्येणाध्यासोपयोगित्वं सूचयति विषयस्येति तस्याध्यासो मिथ्येति संबंधः मात्मदात्मन्यनात्मा
ध्यासवत्तद्धर्माणामप्यध्यासः [illegible] अध्यासः स्यादित्याशंक्याह तद्धर्माणां चेति नहि धर्माः धर्मिणम
तिक्रम्य [illegible] विज्ञानं हि धीवत्प्राणादीनेकेकशिकोऽध्यासादिधीरित्यर्थः आत्मनोसुखप्रत्यक्त्वादिभावा
दन्योन्यतद्धर्माध्यासानधिष्ठानत्वे [illegible] त्यादेहकारादेरात्मतद्धर्माध्यासाधिष्ठानत्वे स्यादित्याशंक्याह
तद्विपर्ययेणेति [illegible] विषयिणस्तद्विपर्ययः चैतन्यत्वेन स्वात्मनादि विषयित्वात् चिदात्मनो यः अध्यासः

अहमिति निमित्तविशेषप्रयुक्त इति वक्ति नैसर्गिको इति प्रत्यक्तु चैतन्यं सत्तामात्रानुबंधप्रवाहरूपेणानादिरि
तियावत् न च प्रवाहस्य प्रवाहिभ्यो भिन्नत्वेन सत्वात् प्रवाहव्यक्तीनां च सादित्वात् तेनानैसर्गिकत्वमिति वा
च्यम् प्रवाहव्यक्तीनामन्यतमव्यक्त्यापि विना पूर्वकालानवस्थानेकार्येष्वनादित्वाभ्युपगमात् यद्वाका
रणरूपेणास्यानादित्वेकार्याध्यासस्य नैमित्तिकत्वमित्युभयमविरुद्धं अध्यासमिथ्याज्ञानेत्युक्त्येतिज्ञाप्रत्ययो
नाध्यासस्य पूर्वकालसत्त्वमनुमतं च लोकव्यवहारादेगीकृत्य फलं को लोकव्यवहारस्याध्यासत्वपाकियांतर
त्वाभावादेतास्त्वस्तु स्मिन्योर्वापर्येपि विशेषणभेदेन कल्पितभेदवस्तुत्वातिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं च तदाल
वनमनुभवेद्दर्शयितुमध्यासमभिनयत्यहमिति तत्राहमितिकार्याध्यासेष्वाद्योऽध्यासः तस्याध्यासत्वं
5 विदद्विदात्मत्वादिरूपमिति भोक्तृभोगसाधनेकार्यकरणसंघातः ममेदमित्यहंकर्तृत्वेन तस्य संवेद्य
स्यापेक्षिदमेदमिति हृद्रूपोरध्यासत्वमध्यस्तभोक्तृशेषत्वात् स्वशरीरावयवराज्ञोपकरणवत् तदेवं
पूर्वं भावनाक्तेनीत्याफलक्तेश्रुत्याप्यनंतविविक्तरूपोरित्यादिनालक्षितः सत्यानृतमिथुनीकरणपूर्वकं
नसंभावितो विशिष्टकारणप्रसूतो नैसर्गिकत्वादनंतकदोषानुपेतोऽहमिदमित्यादिप्रकारैः निरूपित
प्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षत्वात् ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चाशक्यापह्नव इत्यस्य स्वात्मैकस्य विषयादि संभ
वाहारस्यमिदं प्राह्वमित्यभिसंधिः शास्त्रारंभहेतुविषयादिसाधकमध्यासमाक्षेपसमाधिभ्यां संपादिय
तुमेव लक्षणसंभावनाप्रमाणैः स्फुटीकर्तुं चोदयति युष्मदिति शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वाद्वादत्वान्नतग ५
रुशिष्ययोरधिकारान्तरः स्थितमिव शिष्यं गृहीत्वा परो क्ति : इतस्त्वारभ्य कथंचन : प्रत्यगात्मनीत्यतः
प्रागाः ध्यासलक्षणपरं भाष्यं तस्मादारभ्य तमेतमविद्यामित्यतः प्राक्तनेन तत्संभावनायेन तदादि सर्वलो

पविवेक तिरस्कारेण भेदधीरध्यासः नैव शुक्लपटादिधीरित्यर्थः सम्बन्धमप्येवमसङ्गत्यैक्यं दृश्यं चेत्याह
विविक्तयोर्धर्मिणोरिति उपाधिकभेदाभासतिरस्कारेण प्रत्यभिज्ञा पामैक्यं ग्रहणं पत्र विविक्तयोर्धर्मि
णोर्विवेके तिरस्कृतैक्यधीः भ्रान्तिरित्यर्थः प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्ट्यस्ति विविक्तेनेति विवि
क्तपदस्य तद्व्यावर्तकत्वमाशंक्याह ग्रन्थेनेति ग्राह्यनैव तद्व्यादेशस्य सर्वत्राह्यदिना साम्याद्ग्रन्थेन विवेका
सिद्धिमाशंक्य जडत्वाजडत्वयोः स्वरूपधर्मयोर्ग्रहणेन विवेकाद्धर्मिणोरपि तत्सिद्धिरित्याह ग्रन्थेन विविक्तयोर्ध
र्मधर्मिणोरिति उक्तरूपयोर्धर्मधर्मिणोरन्योन्यात्मकतारूपतरेतराविवेकात्मकोऽध्यासः इति समुदा
यार्थः अन्योन्यधर्मांश्चेति द्वयकथनमधोहमित्यादौ धर्माध्यासे धर्म्यध्यासस्य चार्थं नान्वितरेतराऽवि
वेकार्थं दृश्यस्य रूपतिरस्कारे कथमन्योन्यस्मिन्निति लक्षणस्य सिद्धिः ननु सिद्ध्येद्वेपा स्वरूपस्थितौ कथमवि
वेकापत्तिरित्यत आह सत्येति सत्यमनिदं चैतन्यमहमिदं स्वरूपेणाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणानध्यस्तत्वादनृत
महङ्कारादि स्वरूपेणाध्यस्तं तादृशमयमित्येकीकरणरूपोऽध्यासः इति यावत् अस्त्यस्य सर्पस्य सत्यरज्जौ
तन्मात्रतया निमज्जनवदसत्याहङ्कारादेः सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः सत्यासत्ययोरात्मा
नात्मनोस्तर्केणाविविच्यमानत्वादन्योन्यस्मिन्निति लक्षणं सम्भवतीति भावः किंपुनरध्यासस्य का
रणमित्याशंक्य निमित्तमात्रस्य पादाने निमित्तविशेषो वा हेतुरिति विकल्पाद्यं प्रत्याह मिथ्येति मि
थ्याज्ञानेति तन्निमित्तस्योपादानेऽप्यध्यासत्वात् [illegible] ज्ञानाभावज्ञानमिथ्याज्ञाने न
[illegible] ज्ञानाभावशंकायां [illegible] अनिर्वाच्याज्ञानाभावविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यमनाद्यज्ञानं तदुपा
दानेऽध्यासः इत्यर्थः एतदेव [illegible] संस्कारकालकर्मादिरूपेण [illegible] मध्यासनिमित्तमित्येव तन्निमित्त

भा॰ वृ॰
प्र॰ पा॰
६

पत्वाद्वा शुक्तिरजतस्य रजतत्वभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृत्युपनीतायोग्यानिष्टुर्वे
इष्टत्वे तदेव परत्र परत्रावभासत्वेऽपि बलवत्प्रमन्यत्वेनोपनीतानां दोषमिति स्थिते अध्यासवादिविप्र
तिपन्नेरुक्ते तल्लक्षणकथनमित्याशंक्याध्यासे ख्यातिवादिविवादोऽपि लक्षणसंवादात्प्रयोजनश्रुतत्वादेः नि
वीर्यमानानि सिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विवादिना वादिविवादानुपन्यस्यन् केषांचिदन्यथाख्याति
वादिनामात्मख्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह तं केचिदिति अन्यत्र शुक्त्यादावन्यस्य कार्यत्वेन पारते
आद्यर्मस्य रजतादेरध्यासं वदन्तो ह्यन्यथाः देशान्तरगतं हि रजतादि दोषात् शुक्त्यात्मनाभातीत्येवमु
क्तमध्यासं केचिदन्यथाख्यातिवादिनो वदन्तीत्यर्थः अपरत्र तत्त्वन्यत्र वा शुक्त्यादावन्यस्य ज्ञानस्य
6
धर्मो रजतादिरूपस्याध्यासो बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनस्तमध्यासमाहुरिति यो
जना यत्र यस्मिन्नपि परत्र परावभासे संमतिरस्तीति भावः अख्यातिमतमाह केचित्त्विति वदन्तीत्यत्तु स
ज्यते यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासो लोकसिद्धस्तयोस्तद्धियोश्च दोषाद्विवेकाग्रहे तदहंतार
जतमिदमित्यादि संसर्गव्यवहारमख्यातिवादिनस्तेऽपि संसर्गव्यवहारायतद्दोऽरूपाख्यावलम्ब्य
हेतद्भिन्नविवेकाग्रहायोगान्नस्यत्वतासंभवादविशेष्टररदोषस्याभातिवस्तुन्यभानहेतुतामुप
लभामहेः परत्र परावभासे तेषामप्यस्ति संमतिरिति भावः केषांचिच्छून्यताख्यातिवादिनां माध्यमिका
नां च मतं दर्शयति अन्येत्विति यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वस्य रज ६
तादिरूपतत्त्वस्य भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन वासत्ताहीनस्य कल्पनाभासमानता मध्यासे भावान्तराभाववा
दिनः शून्यवादिनश्चाचक्षते तथा च तत्रापि परत्र परावभासे संवादोऽस्तीत्यर्थः सर्वतन्त्राण्युपन्यस्य सम

कथमन्यलक्षणेनलक्षणानिर्णयायेतिविभागः समाधानभाष्यं अध्यासलक्षणनिर्देशोपिप्रसिद्धाध्यासलक्षणे
निर्णीतेज्ञापकलक्षणस्यतद्विशेषतयाः सिद्धिरितिमन्तव्यं प्रसिद्धाध्यासेऽत्र तत्तिकोपमिति किंपातूस्यादेवे
पिसम्भवात्स्वरूपेणापिविवक्षितेत्यात्मन्यध्यासोनात्मनि विशेषेणाक्षेरसहृदयोपाध्याधिष्ठानाधिष्ठायत्वायोग
दसम्भावनयाविशेषादेवात्मन्यध्यासेपर्यायाः भिन्नार्थत्वाद्यपयन्निरितिभावः अध्यासासाधारणस्वरूपधी
हेतुत्वेनलक्षणस्याप्यहिंतत्वाद्वादेवपयुपपत्त्यहमेवेतिमत्वाह उच्यत इति अत्रअत्रवाक्यस्याध्यासप
दानुषंगान्वयासाकांक्षत्वे परत्रेत्युक्तेपरस्येत्यार्थिकं परत्रपरावभासइत्येवलक्षणं तदुपपादकं स्मृति
रूपत्वे तत्साधनार्थं पूर्वदृष्टत्वमध्यासहेतुरपि परत्रेसामान्यतोधीपर्यायाधिष्ठानमुक्तम् अथपदेऽव
भासलक्षणमितिअवभावः परत्रासावअवभासश्चेति तथाज्ञानपदेऽवभासनमवभासः परस्यावभासः प
रावभासः तावत्युक्ते घटादरस्यहरस्यावभासः सत्तावभासमानोऽध्यासः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं परत्रेति
नचैवमपिशुक्तिरूप्यादाविव्याप्तिः परत्रत्वारोप्यासंत्ताभाववतोऽभिधानात् विरुद्धवादीनां
तादात्म्यवादेऽसंसर्गीभूतत्वाभावात् हृदयसंस्कारसंप्रयोगोत्पन्नत्वादित्यमवभासः संभवतीति वक्ष्य स्मृ
तिरूपइत्युक्तस्मर्यतइति स्मर्यमाणेर्थे भावेत्रकर्त्तरिचकारके संज्ञायामिति स्त्र तदुपमधिकृ
त्यस्त्रियांक्तिः तिलिस्तुते कस्मादेः कर्त्रव्यानिरिक्ते चकारके कर्मादौ संज्ञायामसंज्ञायांच क्तिन्विधानादक
र्त्तरिचक्तिन्‌च कारकस्य संज्ञायाम् अभिधानार्थत्वात् गौकारात् स्मर्यमाणस्यरूपमिवरूपमस्येति स्मृतिरूपः
न तुस्मृतेरूपवस्तु [illegible] आत्मनाज्ञानपदे स्मरणं स्मृतिः भावेक्तिन्विधानात् स्मृते रूपमिव
रूपमस्येति स्म [illegible] रूपोन स्मृतेरेव पूर्वानुभवतस्यतथाभानात् स्मृतिरूपत्वादोषादित्रेयात्यत्वान्नाहपूर्वौ

आ॰ त्र॰
त्र॰ पा॰
७

ष्टत्वेपि नत्वाशोऽवभेदस्याधिष्ठानत्वमित्याह उच्यत इति विहङ्गयोर्वस्तुतोऽधिष्ठानाधिष्ठेयत्वाभावेऽपि
कल्पनया तत्सिद्धिरिति भावः एतेन ज्ञानाविषयत्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमिति तत्राह नतावदिति एक
स्मिन्विरुद्धभिन्नयोर्भानमात्रमारोपः पेत्यत्र विषयतयाऽभाने केवलव्यतिरेकाभावादात्मनः स्वप्रका
शत्वादनात्मन स्फुरणाद्वा द्वयोरपि भानासम्भवो हमित्यादिधीवशादेवाध्यासः सिद्ध इत्यर्थः
नियमेनाविद्यकाभावेऽत्मनः स्वप्रकाशत्वं तत्राह अस्मदिति अस्मदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते प्र
तिविलेपनेऽग्रे अस्यत्वयोऽहंकारस्तस्यैव धाहलद्ध परिच्छेदः स ज्ञात्मा स्वरूपस्फुरणेन स्फुरत्त्वापि तद्वि
षयो निरूप्यते तेनासम्भून्यवद्रूपताविषयताभावेपि नास्वप्रकाशत्वमित्यर्थः अध्यासे सत्यस्मत्प्रत्यय
रा विषयत्वमस्ति तस्मिन्नध्यास इति अन्योन्याश्रयत्वमाशंक्यानादित्वेन परिहारेपि परिहारान्तरमाह अप
रोक्षत्वाच्चेति अस्मत्प्रत्ययविषयत्वेप्यपरोक्षत्वादेकान्तेनाविषयत्वाभावान्न सिद्धाहंकाराध्यासः इत्य
7 र्थः अपरोक्षत्वमपि केषुचिदात्मनो नेष्टमित्याशंक्याह प्रत्यगात्मेति अस्यार्थः अखिलचेतनस्य मेदे विदि
तमिति विशिष्टधीः न च सा विशेषणदर्शनाद्धेतेफक्ता नच ज्ञानान्तरादस्यस्फुरणं विमतं नेतद्विषय
मिति विशिष्टसाक्षात्कारत्वान्नाहं घट इत्यादिसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् न च घटादिज्ञानाश्रयतया प्रसिद्धस्त
स्य तदधीनप्रकाशत्वे दोषापत्तेराश्रयस्य चिद्रात्मनि विशेषणत्वेऽस्य तदिद्रूपत्वेनैव स्फुर
णमिति देवदत्तस्य पाकोऽस्तीत्येवं ज्ञानमस्तीति व्यवहारेऽपि साक्षात्कारत्वात्कालभेदात्तु रका ७
लवदिति वाच्यं मानाभावात् न च वाप्येहं विक्लपयाद्यात् न च तु रूपान्तरमनसा ज्ञानकर्तृमलमीमांसायाश्च वेच
साक्षात्कारस्य स्वविशिष्टविशेषणमादेयमिति शक्यं सात्मनो गोचरत्वमाद्वेत्तदविद्युक्तः संयुक्तः परपरः

तानुसारित्वं तेषां निगमयति सर्वथेति सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि शेषवर्ज्जितेनारजतादित्वेन
वेद्यताम्ध्यासो न व्यभिचरतीति युक्तं सूक्तं लक्षणमध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वं न च तस्य सद्भावे बाधाद
न्यत्र रजतादिसत्वस्याभानत्वात् न च तत्र सत्वमपरोक्षत्वात् नापि विरोधादेकस्य सदसत्वमतो नि
र्वाच्यत्वमिति भावः न केवलं वादिनामेवायम[illegible]ध्यासः संमतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह तथा चेति
अनुपहितेदंशे रजतादिसंस्कारसहिताविद्यापारजताद्यध्यासवत् देहे वाहंकारादिवासितानाना
द्यविद्यया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहंकाराद्यध्यास इति निरुपाधिकाहंकाराद्यध्यासदृष्टान्तमाह
शुक्तिकेति सम्प्रयोगसंस्काराधिष्ठानरूपाभ्रायेण शुक्तिकाग्रहणे सप्रफलस्य मिथ्यारजतवभान
विपावकरणे अनुभवशसिद्धेऽर्थे भेदवज्जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदोऽध्यासः सोपाधिकभ्रमस्य दृष्टा
न्तमाह एकश्चेति एकत्वग्रहेऽपि चन्द्रस्य द्वैतवत् लक्षणप्रकरणमुपसंहरन्निति शङ्कः लक्षिताध्यास
स्य लोकवादिसिद्धत्वेऽपि नात्मन्यनात्माध्यासः स्यादिति विशेषादेपमत्यापयति कथमिति प्रती
चि दृश्यत्वेनानात्मभावोपगच्छा परिच्छिन्नानामनात्मभावानां बुद्ध्यादीनां तद्धर्माणां च नाध्यासो
सिद्धो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वासंभवादित्यर्थः विरुद्धानामेकतादात्म्यभ्रमित्ययोगो
पि तद्ध्यासयोग्यता याकल्पितानधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याह सर्वोऽपीति अपरोक्षप्रत्ययेन तस्ये
न्द्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावान्नाध्यास इत्यर्थः तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वम
पीष्टमित्याशङ्क्याह न चायमिति प्रत्यक्त्वादात्मनो ज्ञातस्याविषयत्वमन्यथेदमनुत्पाविषयत्वापाताद
[illegible]हंतापत्तेश्च तस्मात्तस्मिन्नध्यासोऽदृष्टोऽपि सिद्धोऽनेनेत्यर्थः अनात्मविशेषाणां पिहितविशेषात्तस्याधि

भा॰ भा॰
भा॰ पा॰
८

दस्य आवयोर्मध्ये कोऽत्र सद्भावेन निर्णीत सावोः प्रत्यक्षदर्शीयति तमिति ग्राह्येयस्माधिविषयत्वेन तद्धर्मः लक्ष
लक्षणतद्धर्मः अविद्यात्मिकेत्याविततत्वोक्तिः । प्र॰ रत्न॰ तेन्यध्यासस्य व्यवहारहेतुत्वं तथा स्वानुभवसिद्धत्वमु
क्तं प्रमाणप्रमेयग्रहणप्रमाणादेरूपलक्षणं ग्रौपारुषेयत्वेन विशेषमत्वाशास्त्राणामित्यर्थग्रहणम् मोक्षप
राणि विधिप्रतिषेधशून्यानि च तत्वमात्रनिष्ठानीत्यर्थः । त्रिविधव्यवहारस्याध्यासिकत्वे प्रमाणं तदुज्जित्वा
सम्यक् सद्भावेन कथमिति यद्यपि प्रत्यक्षादिसर्वमविद्यात्माहंकाराविष्टात्माश्रयमिति स्वसाध्यात्मके तथा
पि केन प्रमाणेन तत्कथनस्यात् पुनः शङ्कास्मानोऽतरविवक्षाधीः यद्वा प्रमातृप्रमाणानामाश्रयोनाविद्या
वानुत्पत्तिमाहादित्याक्षेपः । अथवा पदैर्लाभप्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणीत्यन्वयः । यद्वा पद्येत्ता
न्यविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदोषात् प्रमाणाप्रामाण्यचतुष्टकरणमित्या
द्विमायामादित्याक्षेपः । व्यवहारहेतुमध्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते उच्यत इति तत्रानुमानेन
व्यतिरेकव्याप्तिमाह देहेति सुषिरस्थो वपुर्वीतनिर्गिदिप्रस्थानपेक्षाधारो देहस्तत्र मनुष्यत्वादिजातिम
त्त्व अहमभिमान इन्द्रियेषु दिशाहं गृहीतदेहावयवेषु च ममाभिमानस्तेन हीनस्य सुषुप्तस्य प्रमातृत्वानुपप
त्तौ सत्यां मानाप्रवृत्तेरध्यासहेतुरित्यर्थः । यत्र नाध्यासस्तत्र न व्यवहारो यथा सुषुप्ताविति व्याप्तिः देव
दत्तस्य जागरादिकालस्थे वा अध्यासाधीनव्यवहारवांस्तत्स्थे वस्तापादिकालादन्यकालत्वाद्व्यतिरेकेण सु
षुप्त्याद्यकालवदिति मानः इन्द्रियाणि प्रमाणत्वाभावेपि देहे हि भावमात्रात्मनाप्रवृत्तिमाशङ्क्याह नहीति
इन्द्रियग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणं प्रत्यक्षादौ न्यायादिपदप्रयोगात् व्यवहारस्यापाव्यवहारे विना यो नाड्यप्युपा ६
दानस्य च कर्तृसाध्येना न्याय्यं तु यादाप्येत्याव्यवहारः सन्निहितोऽजननायोपधानवन्नतादिरत्र मर्त्य प्रतिनियतो

स्थितापरोक्षत्वेन तद्धेतोरित्याशंक्याह नचेति [illegible] सान्निध्य[illegible]
देवीति यावत् नहि [illegible] शब्दाभ्यामाह [illegible] नापि मनसो [illegible]
सिद्धत्वात् नहीनो [illegible] नीलकण्ठाह [illegible]
[illegible] तथा चाधिष्ठान[illegible] नियतिरिति भावः [illegible] संभा
[illegible] निगमयत्येवमिति आत्मानात्मनोः [illegible] नवा [illegible] भेदासिद्धेः सा[illegible] नाधिकरणत्वात् तद्भेद
[illegible] संभावनानामपनीतेति भावः ननु ब्रह्म विद्यापायेन स्वविलासं विद्या हित्वा किमित्यध्यासा
वस्थतेत्याह नेत्थमिति आत्मनि समाहितत्वे लक्षितत्वे च विशेषणमर्थः अध्यासामिथ्याभवात्तस्मा
[illegible] लोकापेक्षितामन्यत इति [illegible] गोचरत्वेन तद्विद्या [illegible] प्रतिपत्रोपाधौ
[illegible] तिरेकित्वात् विद्याया मस्येति वक्तुं मविद्याग्रहणमतो न स्वविलासविद्यापेक्षितान
[illegible] मानत्वादित्यर्थः न केवलमन्वयादिनास्याविद्यात्वे विद्यापायेन तद्विरोधितात्वेत्याह त
द्विवेके [illegible] विवेकाविलापनेन तद्रूपेणात्मनः साधारणरूपस्य [illegible] मेवेत
वधारणे [illegible] विरोधितादिना सिद्धाध्यासस्याविद्यात्वे सैवाविद्या तदर्थः तथापि कारणाविद्या
[illegible] कार्याविद्यायाः [illegible] आशंक्याह नेति तस्मिन्नध्यासे [illegible] विद्यात्मके सत्यां [illegible] दिका
विद्या [illegible] नाशकत्वात् [illegible] ध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्वात् कापि विद्या
[illegible] आत्मनो वाध्यासस्येन तुच्छादिनात्मना वा [illegible] नापाद
[illegible] स्वल्पेनापि प्रयत्नेन [illegible] विषयात [illegible] रित्यर्थः ल

आ० प्र०
प्र० पा०
२९

म[illegible]स्यसन्नादिष्वात्मत्वश्रुत्प्रमाव : मानमेव मानानाश्रयत्वे पितस्याध्यासत्वात्तेषामविद्यावदाश्रयत्वे न च का
रणदोषात्प्रामाण्यं स्यादिति प्रमाकरणोपपत्त्या इन्द्रियादीनां दोषस्यादोषत्वाद् अविद्यायास्तत्कारणनिविष्टत्वाद्य
यावदुष्टकरणमिति चोक्तं रागादिकदोषविषयत्वाद्ध्यानादीनां च तात्त्विक प्रामाण्याभावस्येष्टत्वाद्य
वहारबाधाभावाद्व्यावहारिक प्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तद्गतस्य तेष्वपि तथा
त्वात्तेष्टसिद्धिः । अत्रार्थे स्वभाष्यं । सत्यं ज्ञानमित्यादिना तात्त्विकतत्त्वेष्टस्य स्यालौकिक प्रामाण्यादिति
नन्वविवेकिव्यवहारस्याध्यासिकत्वेपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि विवेकिनामपि तद्व्यवहा भ
रात्तत्राह पश्वादिभिश्चेति चशब्दः शंकाव्यावृत्त्यर्थः । मा... विवेकस्याध्यासभावाविरोधित्वाद्विरो
धित्वेपि तद्वत्तु साधने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषात्तद्व्यवहारोप्याध्यासिक एवेत्य
र्थः । कथं व्यवहारकाले विवेकिनां पश्वादिभिरविशेषा न हि तेन निःशेषं पश्वादिव्यवहारमनुवर्त्तितेन तत्रा
ह यथाहीति संगृहीतार्थोपपादनायेन तथा चात इतियावत् । आदिशब्देन स्पर्शादिग्रहणं । शब्दादिभिः
श्रोत्रादीनां संबंधे सतीत्यर्थो विषयसन्निकर्षात्मकमध्यात्मनं शब्दादिविज्ञानं इति तत्फले प्रतिकूले त्वनु
कूले च इत्यनुमानेन हि शब्दाद्यपलब्धजज्ञानी यस्य प्रतिकूलत्वमानुकूल्यं वा अनुस्मृत्य स्मापितज्ज्ञानी
यत्वात्तथात्वमनुमन्वते नेत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलमप्रवृत्तिरनुकूलत्वानुमानफले प्रवृत्तिरिति विवे २९
कः । उक्तमर्थमुदाहरति यथेति पुरुषविशेषे दृष्टान्तज्ज्ञानीयस्य हंत्वमनुस्मृत्य स्मापितज्ज्ञानीयम
त्वात्तदनुमायतनीवे सुखं भजेतीत्यर्थः । प्रत्येकं पश्वादीनां मामयं दर्शयितुमामिसृतं उक्तं पुरुषान्तरे दृष्टा
न्तज्ज्ञानीयस्यानुकूल्यमनुस्मृत्यास्मापितज्ज्ञानीयत्वात्तदनुमायतदाभिमुख्यं भजेतीत्यर्थः । तदेतदाह

व्यवहारः पश्वादिभिश्चाविशेषादित्यादिना व्यवहारः तादृशेन निश्चयेन नात्मधीरुपयुक्ता देहाध्यासेऽपि व्यवहारा
न्नध्यासे अध्यासे दृष्टत्वादित्यर्थः । इदं चाध्यासेन नैव व्यवहारात् देहाद्यध्यासेन व्यवहार इत्याह नचेति इन्द्रिया
णामधिष्ठानेन देहे स्वीकृते अपि न असिद्धं हि आत्मन अद्वहं उपयोगो देहात्मनोः एवं अनन्तरादपि प्रवृत्तेर्निरा
सत्याह नचानध्यस्तेति अस्यार्थः अध्यासेन रो देहात्मयोगो देहस्य संयोगो वा इच्छानुविधायमानत्वेवा
दृष्टविधानयोग्यत्वे वा न कर्मारम्भत्वे वा नैयः आत्मसंयुक्ते न परदेहेनापि तत्संसर्गात् न द्वितीयः तस्मा
दस्यान्यदेहे सत्त्वादिदर्शनात् न तृतीयः स्वापादावपि तत्संसर्गान्न योग्यतायाः यावद्द्रव्यभावित्वात्
न चतुर्थः अंतर्व्यकार्ये तस्य शरीरस्यैवेति वाच्यम् स्वहस्यात् तदभावेऽपि परस्यात् तदभावान्न यत तस्मिन्मात्र
त्वादिप्रयोधोपात्तः न चतुर्थः स्वापादिदेहैरपि तत्संसर्गान्न चौ व्यामि कर्मारम्भत्वादेव देहस्यात्मनि संबंधात
गास्तिदेहात्मसंगति न चात्मास्तन्नशुतन नत्वात्मात्वादिश्यान्दिमानिन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ मात्वादि
कमत्र तस्य पादौ च चक्षुराद्यभावान्न तदभावो नाध्यासाभावात् तत्तो व्यतिरेकि सत्व्यतिरेकः सदृष्टान्ततत्रा
ह नचेतनदृष्टिमिति तस्मात्स्वसम्भवति कर्तृत्वे च तत्र कारकान्तराप्रयोज्यस्यात्मप्रयोक्तृत्वे नच व्यापारमन्तरे
ण करणादिप्रयोक्तृत्वे न देहसंयोगात्मनः स्वतो व्यापारः नचेच्छातिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वे न
चात्मन्यविक्रिये संभुचेष्टि इच्छाध्यासाहते संयुक्ता तस्मा इच्छाद्यभेदाध्यासेन देहेऽध्यासेच्चास
निह देहमाज्ञाध्यासस्तत्रेति इत्यर्थः नहि मास्तु ह आत्मनोऽसंगस्य मातृत्वेनेत्याह नचेति
अनध्यस्ता व्यवहाराः इत्यर्थः एवं व्यतिरेकिणा व्यतिरेकाः देहाद्यध्यासमा
एवं समाहितोऽपि कथमात्मोपसमाधिरस्तु आह तस्मादिति अ

आ. प्र.
प्र. पा.
१०

ज्ञातत्वादित्यध्यासस्य तत्त्वाधा देवदत्तस्य तत्त्वनात्मनो मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् स्वभावः इ-
ति भावः। विवेकिनामविवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वा-
न्न तस्यैव केवलमित्याशंक्य बाधकाभावात्तस्यापि तस्यैवैकत्वार्थे देहेतरात्मधीः पूर्वतमेऽपेक्षिता करोति शास्त्रीये
त्विति तस्य तद्विषयत्वे कथमध्यासाधीनत्वेत्याशंक्याह शास्त्रीय इति। किं तद्बोधान्तर्वर्तीत्यत आह अथवा नापादीनि
कर्तव्यत्वाधिकारान्वयभोक्तृत्वया विशेषणेनावतिष्ठते आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्ता-
नुकूलात्मज्ञानस्य किंचित्करत्वादित्याह अनुपयोगादिति। किं चोक्तात्मज्ञाने सर्वाभिमानभङ्गात्कर्मसु प्र-
वृत्तिरिति किं तत्स्वरूपेणेत्याह अधिकार इति। तथापि कथमशास्त्रीयप्रवृत्तेराध्यासिकत्वं न हि देहातिरिक्तात्म-
ज्ञाने बाधके तदध्यासानुवृत्तिरित्याशंक्य तस्य परोक्षत्वादपरोक्षत्वाध्यासस्य विरोधेन तत्पूर्वकत्वं शास्त्रीय-
प्रवृत्तेरित्याह प्रागिति। यथाप्रथोक्तान्वयतादोषाध्यासं साधयति तथागमोऽपि विधिवाक्ये तावदधिका-
रिणं ब्राह्मणादिशब्दैरनुवदन् देहात्मनोरन्योन्याध्यासं साधयतीत्याह तथा हीति। तत्राष्टवर्षं ब्राह्मण-
मुपनयीतेत्यादिः वर्णवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा भिक्षेतेत्यादिराश्रमविशेषस्य कृत्स्नकेशाश्रीनादि-
धीतेत्यादिरवस्थाविशेषस्याध्यासः आदिशब्दाद्यावज्जीवं जुहुयादिति जीवनस्य स्वर्गकामो यजेतेति
कामित्वस्य गृहदाहवान् यजेतेति निमित्तविशेषस्य महापातकेत्वादेश्चाध्यासो गृह्यते उक्तप्रमाणैः
सिद्धस्याध्यासिकस्य पुरुषार्थस्य कल्पितप्रदर्शितैर्वै परोक्षेण वाध्यासप्रतिविशेषत्वनुपपत्त्यापादनदर्शनप्रयास-
लक्षणपरमस्मपाति अध्यासो नामेति। अध्यासस्यानर्थहेतुत्वादर्शयितुं न हि शेषाणुदाहरति। नन्वेतद्येति प्र-
सिद्धातिरेकस्य संपिण्डादिसाक्षात्प्रत्येकं [illegible] स्योपारनुमदेनैव [illegible] वाध्यासप्रसिद्धावप्रसिद्धातिरेकास्वं [illegible] १०

10

हरितेति दार्ष्टान्तिके च देन्यव्यवहारलिंगेनाध्यासमनुमाय तत्स्य पदधर्मत्तामाह एवमिति पित्रादिविन
पश्चिताजन्यपदवाक्याभिज्ञतायुत्पन्नचित्तत्ता करहस्तपादिविशिष्टान्रूपान्दृष्ट्वा तद्विधानोप्राप्ति
क्रूलस्यस्वतानत्याहेतेषामपि नदन्तुमायपश्चादिवद्विवेकिनोपितेभ्योविमुखोभवंति तेभ्योविपरी
तान्परुद्रहस्तित्वादिविशिष्टान्रूपविशेषणालत्वतादृष्णगनामानुकूलस्यस्वतानत्यातादोषामपिन
दन्तुमायेतद्विधिमुखोभवंतीत्यर्थः एतद्धर्मत्तां निगमयति अत इति अनुभवार्थीन्तःशत्रुः नचसाके
षष्ठुत्रिरध्यासाद्दितिनपश्चादयोनुवंतिनापिपरेषामेतत्स्वरूपतमत्तोहष्टान्तस्यसाध्यावैकल्यंतत्राह
पश्चादीनां चेति अधिष्ठानारोप्यज्ञानेस्तत्पदत्वादिभिः सामानाधिकरण्यविरोधि विवेकाभावाद
ध्यासवत्त्वेतेषां कस्पाते विनापिमाने विवेके तदानर्थकामेता विनाविवेकंपश्वादिषुव्यवहारहेतुस्त
स्यलाध्यासस्सिद्धिरित्यर्थः सम्प्रत्यनुमानमाह तत्साधारणोयेति ते पश्वादिभिः सामान्यंव्यवहारवत्वेन
स्याविवेकिप्रमानादितियावत् अपरोक्षाध्यासस्यव्यवहारप्रकालकारणत्वात्तस्याध्यासस्यकालप
वकालोपस्यव्यवहारस्य सतकालः समानः पश्वादिभिरितिशेषः विमत्तोव्यवहारोध्यासकृतोव्य
वहारत्वात्सम्मतवद्विमताः बाध्यासवंतोव्यवहारवत्वात्पश्वादिवदितिप्रयोगः मानयत्किंध्यावविवेकेव्य
ध्यासविरोधिप्रमितभावाद्भ्यासवत्त्वमविरुद्धमितिमत्वावृत्पत्तिमत्तामपीत्युक्तं नचव्यवहारवत्त्वा
द्यप्रयोजकमात्मनोमानत्वादिप्राप्तिमवेयात् : सोनमित्तशास्त्राधीनतयामुक्तानामपिसतोनिमित्तप्रा
कारणत्वकमात्तत्रापिमानत्वादिप्रसक्तयानुक्तिभावापातस्याविपदेवाधकत्वात्प्रमानत्वादेलत्तए
[illegible]मः पंचयाहृदकमानताआवेनयानिमतस्यापिडवचनात्रचसर्वोव्यवहारोरजत्ताध्यासकृतोव्यव

आ॰ प्र॰
प्र॰ प॰
११

द्विधाध्यस्तानात्मनः सर्वथाबाधेऽपि स्वरूपेणाबाधस्तानात्मनस्तन्मात्रबाधेऽपि स्वरूपेणाबाधादिति भावः आत्मनि
बुद्ध्याद्यध्यासेऽन्याकारेण भोक्तृत्वेन स्फोरणे तदध्यासे स्वाद्बुद्ध्यादिष्वचैतन्यस्फुरणे संसर्गाध्यासस्य भ्रमात्।
निगमयति एवमिति एवं बुद्ध्याद्यध्यासात्संसर्गाध्यासस्तलतः स्वाहङ्कारबुद्ध्याद्यध्यासस्य इति श्वा ह्यात्मना
वाह्यपादानजाड्यात्मनाऽविद्यानिवृत्तिं विनासर्वात्मनानाशाहानेरानन्दरूपात्स्वमायायाशक्तितया जड्स्य
प्रत्यक्चैतन्यस्वरूपाद्वैविध्यादधिष्ठानधीबाधाद्वैविध्यवल्लोकेनैसर्गिक इति मिथ्याधीहेतुत्वेनतादात्म्यमा
ह मिथ्येति कारणाध्यासेऽहिकार्याध्यासस्य मिथ्याप्रत्ययत्वमित्यर्थः तदुक्तं तस्याद्रूपेणेतप्रतीयेतेऽपीत्यद्
पद्महृदा अथवामिथ्याप्रत्ययाणां रूपमनिर्वाच्यं यस्य तथेत्यनिर्वाच्यत्वेवोच्यते यद्वामिथ्याभूतत्वे
ह्यजडभ्रान्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रत्ययो रूप्यते नहिकारणमृतेकार्यस्वरूपमस्ति तस्मानर्थहेतुत्वमाह
कर्त्तेति प्रमाणेनिगमयति सर्वेति प्रत्यक्तपदस्फुरणश्रमाणेपलक्षणे विषयादिसंभावनाहेतुमध्यासस्य
स्याध्यविषयप्रयोजनेनिर्दिष्टत्वेदान्तानामारंभत्तद्दीपविचारशास्त्रस्यापितत्तापमाह अस्येति कर्त्ते
त्वादिरनर्थस्त्वस्यहेतुरूढोध्यासस्तस्यप्रकर्षेणहानेस्तीयादानस्यनिर्हतिहेतुदर्थामितियावत् अतोऽस्य
हानेनत्राह आत्मेति आत्मनस्त्वमर्थस्यतदर्थेनब्रह्मणायदेकत्वेवाक्यार्थस्तद्विषयाविद्यासाक्षात्कारे
बुद्धिवृत्तिस्तस्याः प्रतिपत्तिरवगतिर्वस्तुतया आसिस्तदर्थमितियावत् अतः उत्तरेषांविद्यात्वयुक्तेतत्राह स
र्वइति निखिलवाक्यसंग्रहार्थः सर्वेषु आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो वेदान्तेभ्यो यथोक्तविद्यास्यानमि
त्यर्थः वेदान्तेषुत्राणाध्यायाणांनामपिभानात्कथमात्मैक्यमेवार्थस्तेषामित्यस्वाह यथाचेति शा
रीरस्वरूपसारीरकं तन्निदानात्मविद्याशारीरकाजीवस्त्यब्रह्मरूपत्ववेदिकाविचारात्मिकामीमांसात्तस्या

११

त्वादीनां तथात्वादिति किं तत्र विशेषणायाशंक्याह पूर्वेति पूर्वाध्यास: स्वदेहापेक्षया पुत्रादेर्व्यक्तद्धर्मी वैकल्याद
यत्तद्वत्स्वामिनि भिन्नमात्मानं स्वदेहेभ्योनारोपयतीत्यर्थ: प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वारात्मनि पुत्रा
ध्यासेस्यप्रसिद्धभेदानां सतरां तद्गुणाध्यास: स्यादित्याह तथेति वैकल्यादीनां स्वदेहद्वारात्मन्य
ध्यासवत् देहस्थतद्धर्मांश्च देहधर्मांस्तानात्मन्यध्यस्यतीति संबंध: अत्र चाहंकारद्वारात्माधिष्ठाने उ
क्ताध्यासादनन्तरंगमध्यासं कथयति तथेंद्रियेति यथा देहतद्धर्मांश्चात्मन्यध्यस्यति तथेंद्रियाणि तद्ध
र्मांश्चाध्यस्यतीत्यन्वय: देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यत्ववदिंद्रियाणामपि लिंगादिद्वारा तद्भावाद्देहवदि
ह्यहंकारस्थतदध्यासनिर्देशाच्च न चैवं नित्यानुमेयत्वव्याघातस्तेषां लिंगादिव्यवधानेन साक्षिवेद्यत्वाद
धिष्ठानेनसर्ववदितिभाव: यथा देहेंद्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथांत:करणधर्मानपि कामादीनात्म
नि संबंधित्वेनारोपयतीत्याह तथांत:करणेति धर्माणामध्यासमुक्त्वा देहादिवत्तद्धर्म्यध्यासमाह एवम
हंप्रत्ययीति बुद्धिविशिष्टतद्धर्माध्यासवत्तदध्यासे किमधिष्ठानं तदाह अशेषेति स्वस्याहंकारस्य प्रचारा: का
मादयस्तेषां साक्षिकरणानां साक्षादेव साधके अन्यगात्मनि देहादिभ्यो विवेकाद्बहिर्नीते अथवानिलोम्यता
तरं च तीव्रसंशयगुच्छान्तेषु चात्मानि रूपचरितस्वरूपत्वान्नित्यसिद्धज्ञानवतीत्यर्थ: यात्मन्यनात्मतद्धर्मा
ध्यासस्य सिद्धेस्तत्साधिष्ठानत्वनियमेन दृष्टिप्रसंगेन त्याभानात्स्वगतदोषमित्याशंक्य तस्यापि संस्पृष्टत्वेन
ध्यासमाह तथेति नहि पर्यायस्तेषामंत:करणादीनां विपर्ययस्थितत्वनत्वनदात्मनेति यावत् न च तेषामपि
ष्ठानत्वमेव तत्र द्वितीया बाह्यस्थूलादिसहारादिरहादेतो द्वयोर्विशेषहेतुरन्यान्याध्यासधीरध्यासे विशेषहेतुरध्यासमा
नताच्छूलत्वात् न च तद्वयोर्विशेषहेतुरेकात्मास्थानात्मानिष्ठत्वेन तद्भावात् न चैतदभयोरध्यासे बाध्यतया शून्यता

मितियावत् अथशब्दोनंतर्ये विचारविधेः शीघ्रव्यवधानेन विधेयोद्देशोऽस्मिन् वेधमुक्लिष्टफलमित्यर्था
मोऽप्यासांधितम् इदानींतुवर्षमीमांसायाः वेदार्थमात्रोपाधौ अध्ययनमात्मतत्वाद्वैतद्वितारकर्तव्यतेत्याशंक्या
ह वेदेति तेषां मीमांसा विचारो मीमांसाशास्त्रस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वात् श्रेयोनिःश्रेयसार्थविचारत्वा
त्वान्नस्या: शास्त्रस्य संदर्भ: प्रमाणाभिधाभ्यामनेनशक्तिपदोनेनतत्वमिति व्युत्पत्ते: तत्रेदानीमेवव्याख्या
12 तुमिष्टं अथातो धर्मजिज्ञासेति वेदार्थैकदेशधर्मोपाधौ विचारकार्यंताशक्तिज्ञानाद्वेदनास्वरूपेवतमेव
लक्षणप्रमाणेषा: श्रुत्यर्थाभ्यामुपन्यासाद्यत्र त्रापितस्येव विचारितत्वान्नस्पष्टमादिसूत्र प्रादेशाद
नेनश्रोत्रशब्दार्थविषयादिस्वत्वेन स्वत्वावाचास्यानेकार्थस्त्वकत्वे उक्तेहि लक्षणे निरूपितार्थानिरूप्या
दरपदानित्र सर्वत:सारभूतानि सूत्राण्याकर्मनीषिणइति तथा च विशिष्टविषयादिमादेशाह्वमा
रम्भमितिभाव: वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्तानन्तरावतारितसूत्रस्य सामर्थ्यादर्शयितुं प्रतिपदं व्या
ख्यास्यन् अथशब्दस्य शब्दद्वयप्रयोगेऽर्थचतुष्टयसाधारण्यादभीष्टमर्थमाह तत्रेति तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽ
यमथशब्द: सम्यानेनमार्थइति योजना लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टयनिवेशोऽपि तदर्थाज्ञानतर्पमेवार्थानं
रत्ववत्प्रमाणेनोत्पाद्य प्रयोगादिनुर्थ: ननु अथशब्दोऽधिकारार्थोऽपि लोकवेदयोर्दृष्टो शेषप्रयोगानिरूप्य
प्रयोगानुशासनमितिवच्छाब्दोपन्यासात्क्याह नाधिकारार्थइति तत्र हेतु: ब्रह्मेति अस्यार्थ: किमयमर्थ
शब्दो ब्रह्मजिज्ञासया: किं वा निःशेषविचारस्यार्थवक्ता विशेषणज्ञानस्यारम्भार्थ: नाद्यस्तस्या:
मीमांसाप्रवर्तिकायास्तत्वबुद्धेर्नाटनारम्भत्वात्तस्याश्रोतव्यपर्यायधिकरणमप्रतिपादनात् नहि ती
य: अथशब्देनानंतर्योक्तिर्हि ब्रह्मजिज्ञासाधिकारार्थतामात्रप्रयोजनस्याप्रज्ञानानन्तर्याधीनत्वाद्विचार

215

13

२२